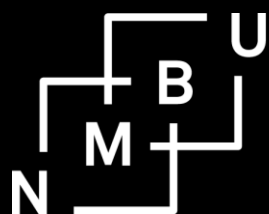

Eiendomsrettigheter og jordleie i Rissa gjennom 900 år

Stein T. Holden

Norwegian University of Life Sciences
Centre for Land Tenure Studies

Centre for Land Tenure Studies Arbeidsnotat 09/14

Eiendomsrettigheter og jordleie i Rissa gjennom 900 år

Stein T. Holden

Senter for Eiendomsstudier (Centre for Land Tenure Studies – CLTS)
Norges Miljø og Biovitenskaplige Universitet, Ås.

Sammendrag

Denne artikkelen bygger på lokale bygdebøker fra Rissa kommune i Sør-Trøndelag. De gir en mer eller mindre detaljert bygdehistorie som går 900 år tilbake. Artikkelen fokuserer på eiendomsrettsstrukturen og jordleie innen landbruket og viser at jordleie langt fra er noe nytt i Rissa. Tvert om er selveierjordbruk snarere et unntak enn regelen i et historisk perspektiv over 900 år. Landbruksjord var en viktig inntektskilde for kirke og stat fra gammelt av og kontroll over eiendomsretten til jord sto derfor sentralt i kampen om makt og som basis for investeringer i samfunnsutvikling og inndekking av ulike kostnader som finansiering av kriger, kongehus, klostre og kirker. Den korte perioden med landbrukssubsidier i de seneste år kan derfor sees som et kort appendiks i forhold til den historisk dominerende tendensen til sterk skattlegging av bønder og landbruket som et viktig fundament for utvikling av landet. Det er århundrer med hardt arbeid på jorda som har bidratt til å bygge landet uten at dette historiske slitet gir nevneverdig respekt eller forståelse for dagens subsidier som også kunne sees som en liten velfortjent tilbakebetaling eller andel av nyere tids velstandsutvikling som fortidens hardtarbeidende bønder var med å legge grunnlaget for.

Innledning

Dagens Rissa kommune ligger på Fosenhalvøya på nordsida av Trondheimsfjorden og ble en forholdsvis stor kommune etter sammenslåingen med Stadsbygd kommune og Stjørna kommune i 1964. I historisk tid gikk mer av transporten sjøveien og det gjorde at noen områder på den andre siden av fjorden (Lensvika) da hørte til under Rissa mens Ingdalen på sørsida av fjorden sognet til Stadsbygd prestegjeld. Rissa kommune er i dag den største landbrukskommunen i Sør-Trøndelag og har et variert landbruk med en blanding av flatbygder i Rissa og Stadsbygd, kystbygder i Hasselvika, Fevåg og Stjørna og dal- og åsbygder i Skaugdalen, Modalen, Rødsjø, Momyra, og Markabygda.

Denne historiske oversikten over eiendomsrettigheter, bruksstruktur og jordleie i Rissa bygger på gode og grundige studier av bygdehistorien gjennomført av Audun Dybdahl (1990; 1995; 2005) for Rissa, Kristoffer Rein (1981; 1983; 1986; 1988) for Stadsbygd, Bjørkvik (1988) for Hasselvika, Bratberg (2003; 2004; 2007)

for deler av Rissa, og Hermstad (2012) for Modelen i Rissa. Dybdahl sine bøker gir en god historisk oversikt over eiendomsforhold i eldre tid og er den viktigste kilden for denne oversiktsartikkelen.

Tidlig historie: Den katolske kirka tok over mye jord

Kristoffer Rein har forfattet bygdebøker for Stadsbygd og beskriver (Rein, 1981, s.22) hvordan mye av jorda på Stadsbygda ble overtatt av katolske kloster fra tidlig 1100-tallet. Biskopen ved Domkirka sikret seg noen av de beste gårdene etterfulgt av Nidarholm kloster på Munkholmen, Elgeseter kloster og Tautra koster på begynnelsen av 1200-tallet. Rein kloster ble etablert i Rissa i 1230 og fikk etter hvert også noe jord på Stadsbygd, og da særlig de mer marginale bruka i åsene rundt flatbygda sentralt på bygda. Rein(1981) gir en oversikt som viser at bare 0.5% av jorda på Stadsbygda er sjøleid i 1530 mens så å si all annen jord er eid av kirkelige gods.

Bygdebøkene forfattet av Audun Dybdahl (1990; 1995) gir generell innsikt tilbake til 1200-tallet i Rissa. Reins Kloster ble etablert da hertug Skule ga gården Rein til et kloster omkring år 1230. Det er sannsynlig at denne overføringen innebar at flere bruk som den tidligere eieren hadde lagt under seg derved havnet under den katolske kirke. I løpet av den katolske tiden havnet alle bruk i Rissa under kirkelig eierskap og måtte betale jordleie (landskyld) til kirka (Dybdahl 1990, s. 111). For eksempel, gården Naust skal ha kommet under Reins kloster under erkebiskop Gautes tid (1475-1510). Rein Kloster var også eneeier av Berg og Føl i 1550 (Dybdahl 1990, s. 113). En vet ikke sikkert hvordan den katolske kirken kom i besittelse av all jord, men mange kan ha testamentert jordegods til kirka for å få sjelemesser ettersom man trodde at slike sjelemesser kunne hjelpe sjelene gjennom skjærsilden. Andre måtte betale i form av jordeiendommer for brudd på kristenretten, atter andre solgte sine eiendommer til kirken som var interessert i å investere i eiendom ifølge Dybdahl.

Kristoffer Rein skriver (1981, s.18-19) at begynnelsen av det 13de århundre eide kirka 40 prosent av jorda i landet, 35 prosent av arealet var eid av selveiende bønder, 18 prosent var eid av adel og aristokrati og 7 prosent var krongods.

Rissværingene måtte begynne å betale skatt både til stat og kirke allerede på 1200-tallet. Leidangen og tienden var skatter som kom i tillegg til landskylden (jordleia eller jordskatten) som var den største skatten for de som ikke eide jorda si selv (Dybdahl 1990, s.96). Leidangen sørget for beskyttelse og var et krav om bidrag til beskyttelse mens tienden var en formueskatt. Landloven fra 1270-årene stipulerte skatter etter leide arealer og formue. Betalingen var i form av smør og korn/mel. Jordleia var en årlig betaling for jorda og har blitt estimert til gjennomsnittlig 14 prosent av verdien på produksjonen i Trøndelag på den tida

(Dybdahl 1990, s.96). Det var en generell overgang fra selveiende bønder til leilendinger i denne tiden. Det skjedde også en oppstyking av bruk og etablering av nye bruk.

Svartedauen og dens effekter

Dybdahl (1990) anslår at det var omkring 110 bruk i Rissa før Svartedauen. De mer sikre anslag på bosettingen kommer så i forbindelse med innføring av nye skatter på tidlig 1500-tallet. I 1520 var det 29 bosatte gårder og 45 skatteyttere. Det var de største og beste brukene som hadde klart seg best gjennom Svartedauen. Det betyr at omtrent 60 prosent av brukene lå øde på dette tidspunkt i Rissa. Tilsvarende beregninger i Stadsbygd viste en lavere ødeprosent på 38 mens den i Stjørna var hele 94 (Dybdahl 1990, s. 105). Begrepet «ødegård» kommer sannsynligvis fra den tida, gårder som ble lagt øde etter Svartedauen og som senere ble gjenetablert gjennom utleie som underbruk (aune), noen ganger i form av husmannsplasser. Svartedauen gjorde at jordleiemarkedet gikk kraftig tilbake, men etter hvert begynte etterspørselen etter jord igjen å øke på 1500 og 1600 tallet.

Den avtagende etterspørselen etter jord som følge av befolkningsnedgangen førte også til en reduksjon i landskylden fra de bosatte bruka. Dybdahl (1990, s. 108) viser en beregning fra Hasselvika for en eiendom som betalte 71 pund smør før Svartedauen og 13 pund på 1400-tallet. Sandnes (1971, sitert av Dybdahl 1990, s. 109) skal ha anslått at landskylden i Trøndelagsområdet ble redusert til ¼ etter Svartedauen noe som ga store tap for godseiere og geistlige institusjoner. Dybdahl (1990, s.103) viser et kart over bosettingen i Rissa med landskyld for perioden 1520-1650. Han anslår at landskylden igjen økte betydelig i denne perioden ettersom gårdene bygde seg opp.

To store godseiere av betydning i Rissa var Pastoratet i Domkirken i Trondheim og Reins Kloster i Rissa. Domkirken hadde gårder og skyldparter i eiendommene Denstad, Rokset, Seter og Melhus i Rissa og i Bu og Staurset i Hasselvika, mens alle gårdene i Stadsbygd prestegjeld ble underlagt kapellanen ved Domkirken (Dybdahl 1990, s. 125). I tillegg lå 30 mindre godssamlinger under Domkirken. Disse ble kalt prebender. Inntektene fra dette jordegodset gikk til prestene ved de enkelte alter og helgener som eiendommene var knyttet til. For eksempel lå gårdene Øvre Hassel, Langseter, Flyta og Solem under en prebende viet døperen Johannes og de hellige tre konger med erkebiskop Sørle som prebende (Dybdahl 1990, s. 114). Dørndal var en annen gård som lå under erkediakonatets prebende med en skyld på 4 spann smør. Presten på Ørlandet og Tautra Kloster eide også i perioder eiendommer i Rissa, men den største godseieren var Reins Kloster. I noen tilfeller eide de andeler i de enkelte bruk som derfor kunne ha flere eiere som leilendingene måtte betale skyld til. Dybdahl (1990, s. 118) setter opp en oversikt som viser at geistlige institusjoner i 1550 eide omtrent all jord i Rissa og Reins Kloster eide omtrent 65 prosent av dette.

Leilendinger under kirka, jordleie og skattlegging

Dybdahl (2005, s.225) anslår at bare 1% av all skyldsatt jord i Fosen var eid av bønder i 1660 og dette var den laveste andelen av alle fogderi under Trondheim len. Bygselavgifta som var en engangsavgift ved etablering av en ny leilendingskontrakt var en stor utgift for leilendingene og en betydelig inntekt for godseierne. Denne engangsavgiften økte med etterspørselen etter jord på 1500-tallet. Bøndene klaget i 1598 på at denne bygselsavgiften var blitt så høy som 12-15 daler pr spann mens den tidligere bare hadde vært 5-6 daler. De fikk ikke medhold da lensherrene visste at bønder som leide bort jorda kunne få 16-20 daler pr spann fra sine leilendinger (Dybdahl 1990, s. 155). Førstebygsel på 10-12 riksdaler pr spann var vanlig på starten av 1600-tallet, men i 1684 ble førstebygelsen ved lov fastsatt til 10 daler pr spann. Det er naturlig at en slik førstegangsavgift bidro til langsiktige og stabile kontrakter da brukerskifte ble en kostbar affære for leilendingene.

Leilendinger kunne byggle jord fra de kirkelige godsene og sognepresten styrte bygslinga og hvem som fikk byggle eiendommer. Presten tok hele førstebygelsen som var den avgifter leilendingen måtte betale for å få kontrakt på gården. Fram til 1684 måtte slike kontrakter og avgiften avtales særskilt. Fra 1684 ble slike kontrakter regulert i forhold til landskylden som innebar en standardisering som ble liggende fast fram til 1836. Skylden ble i denne perioden regnet i smør og skulle betales til Pastoratet eller Reins Kloster der det var godseier. Ett spann smør var 15,4 kg smør = 3 øre = 72 marklag (mkl.). For eksempel, ett bruk, Flyta i nedre Modal, betalte 1 spann og 2 øre skyld til Domkirke-prebenden i Trondheim og 1 øre 18 mkl. til Reins Kloster. Om en regner at ei ku melket 500 liter på et år og det gikk med 30 liter melk pr kg smør så tilsvarte landskylden melkeproduksjonen fra ei ku pr år (Hermstad 2012).

Et annet bruk, Flytaunet i Modalen, betalte 0,5 spann 18 mkl. til Reins Kloster (Hermstad 2012). Godseierne krevde i tillegg inn «tredjeårstage» fra leilendingene hvert tredje år som var 0,5 – 1 daler. Opprinnelig var leiekontraktene for tre år og måtte derfor fornyes. Jordherren hadde da rett til å bli invitert av leilendingen på veitsle (gjestebud) og få betalt en fornyelsesavgift, senere kalt tredjeårstage eller landbohold (Dybdahl 1990, s. 155). Senere ble livstidfeste vanlig praksis. Tredjeårstagen ble godkjent av kongen og ble satt til 1 daler pr spann skyld i 1578.

Bøndene betalte også landskatt i form av en årlig pengeskatt fra først på 1600-tallet og denne varierte med kvaliteten på gårdene slik at de ble inndelt i fullgårdsmenn, halvgårdsmenn og ødegårdsmenn (og noen ganger husmenn). Denne ble avløst av kontribusjonsskatten i 1644.

Andre skatter omfattet tiendeskatten som var en formueskatt på 10% som kom i 1520. En koppskatt var en personskatt som ble innført i 1645 for andre grupper som ikke hadde eiendom. Kvernskatt og sagskatt ble pålagt de som hadde kverner og sagbruk.

Reformasjonen og ny jordfordeling

Etter reformasjonen mistet den katolske kirka sin makt men det førte ikke til at leilendingssystemet opphørte. Kongemakten og staten tok gradvis over eiendomsrettighetene til kirka og styrket derfor sin økonomiske base siden skattene og jordleia ble opprettholdt.

For å styrke nyryddingen av ødegårder gikk Christian III ut med et åpent brev i 1540 som gir ødegårder i odel og eie til de som rydder dem mot at de betaler leidang. Det ser imidlertid ut til at det bare ble en slik selveier i Rissa, Skjetnlia. Andre oppsittere på ødegårder ble betegnet som «husmenn». Det er mulig at denne betegnelsen på den tiden betydde småbrukere (Dybdahl 1990, s. 131). Dybdahl anslår på basis av landskatten i 1610 at det var 68 gårder og 59 fullgårdsmenn og 23 leilendinger på mindre bruk i Rissa. Antall bruk økte noe gjennom oppdeling etter dette, men Skjetnlia forble eneste selveier i Rissa i lang tid (Dybdahl 1990, s. 149).

Landkommisjonen i 1661 sørget for å gjenopprette en balanse mellom skyld og produktivitet på de enkelte gårder ettersom denne ikke hadde blitt justert på lenge og var svært lav særlig på nyryddede bruk. Den nye landskyld-delingen innebar at 74 prosent gikk til krongods (inklusive Reins Kloster), 21 prosent til kirkelige gods og 1 prosent til adelsgods.

Fru Inger på Austråt overtok Reins Kloster fra kirka allerede før reformasjonen på 1530-tallet og beholdt det til 1555 da hun druknet på reise. Godset hadde en skyld på 44,4 spann i 1550 i Rissa. Det hadde da også 18 gårder tilsvarende 18 spann på Stadsbygda og eide i sin helhet gårdene Fenstad, Buan, Bjørnerås, Ersland og Skei. Totalt hadde godset 226 spann hvorav 105 var i Fosen. I 1561 ble Tautra klostets gods også underlagt Reins Kloster gods som ble styrt av lensherrer. Lensherrene bodde gjerne i Danmark og plasserte fogder til å administrere godsene. Reins Kloster var ett av 10 slike klosterlen etter reformasjonen.

Reins Kloster ble solgt av Christian V til Johan van Marcelis i Amsterdam for 38110 riksdaler og ble derfor privat eiendom i 1675, men den nye eieren forpaktet bort bruket i sin helhet og dette vedvarte til 1702 da van Marcelis døde. Hans to sønner solgte da godset til Ebbe Carstensen fra Trondheim med forpaktningkontrakten inkludert, og ble så kjøpt av Hornemann familien i 1704 fra brødrene Marcelis. Hornemann familien ble en mer nærværende godseier som først bodde i Trondheim men som så flyttet til Reins Kloster.

Leieforhold og arbeidsplikt

Leilendinger leide ofte inn litt større bruk fra de store godseierne. De ble ofte kalt «oppsittere» men dette begrepet er noe mer generelt og betyr ikke nødvendigvis at vedkommende er en leilending. «Strandsittere» var gjerne en betegnelse på noen som hadde fått etablere et bosted nær sjøen men som ikke hadde kontrakt

for bruk av særlig mye landressurser. «Husmenn» var gjerne noen som fikk tilgang til mindre bruk, kanskje fra en som allerede var leilending slik at de var småbrukere på leid jord og også kunne ha arbeidsplikt på hovedbruket.

Etter at kronen/staten overtok Reins Kloster oppfattet lensherrene at leilendingene etter dansk mønster hadde arbeidsplikt på hovedbruket. Behovet for arbeidskraft var høyest i onnene, men da hadde leilendingene også mye å gjøre på egne bruk. Det skjedde en betydelig økning i arbeidsplikten på tidlig 1600-tallet og det førte til en klage. Det ble satt opp en ny kontrakt mellom bønder og lensherren i 1635 som innebar en betydelig arbeidsplikt som omfattet pløying, såing, skjæring, høsting samt vedlikehold av gjerder, og forsyning av brensel til godset, samt frakt av fisk til markedet i Trondheim og Bjugn (ibid., s. 154). Reins Kloster hadde også laksevarp utenfor Langseter i Rissa og betalinga for å leie dette var også betydelig. Disse lakserettighetene ble også etter hvert solgt.

På 1700-tallet økte befolkningen i Rissa gradvis og antall bruk økte også. Ifølge folketellinger var det 110 oppsittere i Rissa og disse hadde økt til 138 i 1801 (Dybdahl 1990, s. 207). Et matrikelutkast fra 1723 som ikke ble implementert indikerte 115 brukere. Dybdahl anslår at folketallet økte med 50 prosent i løpet av dette århundret men at bare en fjerdepart av brukene ble delt i denne perioden. Det bodde imidlertid ganske mange på hvert bruk. I 1801 hadde Hårberg 84 personer og 5 oppsittere, Dørndal hadde 70 personer og 4 oppsittere, Baustad hadde 69 personer og 4 oppsittere, og Sund hadde 44 personer (Dybdahl 1990, s. 209).

Flere husmenn på 1700-tallet

Husmenn blir av Dybdahl (1990, s. 209) definert som personer «som bodde i eget hus på jord som ikke var særskilt matrikulert». De slapp derfor å betale jordleie/skatt til staten men betalte til presten. I stedet betalte de en jordleie til grunneieren (eller leilendingen som betalte til staten). I Rissa var det Reins Kloster som hadde flest husmenn. Reins Kloster hadde en liten stab selv siden jordbruksarbeidet stort sett ble utført som pliktarbeid av leilendingene. Det var gjerne ødegårder og nyrydningsgårder samt små bruk på stranda («strandsittere») som fikk betegnelsen husmannsplasser og beboerne ble betegnet som husmenn. Hjelmen, Fagerlia, Skardet, Kvithyll, og Koja er eksempler på slike plasser i Rissa. De fikk festebrev på sommertinget i 1705. De betalte en årlig avgift som varierte mellom en riksdaler og 6 ort og hadde i tillegg pliktarbeid på Rein (Dybdahl 1990, s. 210). I tillegg finnes det også dokumentasjon på at disse husmennene måtte betale en førstebygsel. Det er en flytende overgang mellom husmenn og strandsittere. De siste kan ha hatt mindre jord og levd mer av aktivitet på sjøen, kanskje gjennom pliktarbeid knyttet til laksevorpene (ibid., s.2012). Omfanget av pliktarbeid for en strandsitter på Langseter i 1724 var 6 dagers arbeid og han betalte 2 ort til gården Langseter i tillegg til årlig grunnleie til Domkirken i Trondheim.

En kan lure på forholdet mellom leilendingene og husmennene i Rissa og om kontraktene var dem imellom eller direkte mot godseierne for husmennene. Siden leilendingene måtte betale matrikkelskylda er det rimelig å anta at de også sto for jordleiekontraktene med husmennene som derfor kunne bidra til å betale denne jordleia til godseierne/staten. Det er mulig de hadde kontrakter som lignet på kontraktene til leilendingene i form av en engangs bygselsavgift, årlig leie og pliktarbeid. Det er eksempel på at leilendingene måtte ha tillatelse fra godseierne før de kunne etablere slike underkontrakter. Det virker som mange husmenn hadde liten eller ingen arbeidsplikt og ofte betalte leie for jord og hus med penger. Beiterett og rett til vedhogst kunne også være en del av kontraktene (Dybdahl 1990, s. 214). De fleste husmenn bygde hus selv mens andre leide hus og betalte husleie (6 av 35 i 1728). Grunnleien lå da på 1-1,5 riksdaler og dette tilsvarte omtrent en ukes arbeid.

Mange husmenn foretrakk å betale husleien i form av naturalier eller arbeid (ibid., s. 216). Betalingsmåten var fleksibel og tilpasset den enkeltes komparative fortrinn og spesialisering. Dybdahl (1990, s. 216) viser eksempler på det; *«Husmannen på Uddu (strandsitter, min bemerkning) betalte ikke så sjelden med sild. Ole Woss på Smedsplassen gjorde opp med arbeid. Jens Dørndal var sagmester, han kunne derfor trekkes i lønnen. Eiliv Svendsøya arbeidet på Foss-saga og tjente noen skillinger på det, ellers leverte han gjerne en bukk eller to om høsten. Peder Hjelman og Jon Åsan betalte sin avgift med å fore et fjøll vinteren igjennom. Arnt Skardet betalte sine to riksdaler ved å arbeide på laksevorpa. Ole Mo forpliktet seg til å skjære en mæling åker og gjøre en langslede årlig. Disse eksemplene er hentet fra tiden omkring 1730».*

Denne typen fleksibilitet krevde naturlig nok lokal tilstedeværelse fra utleieren sin side.

I 1750 ble husmennene gitt livstidsfeste gjennom en kongelig regulering. Det ble motstand mot denne særlig på Østlandet. Den ble derfor moderert til bare å gjelde for mer marginal jord som husmennene hadde ryddet i utmarka. I Rissa virker det som husmennene stort sett satt trygt også før dette selv om en del husmenn ble truet av Ebbe Carstensen som ny eier av Reins Kloster og som ønsket å omdisponere flere husmannsplasser under klosteret på tidlig 1700-tallet. Ebbe Carstensen var svigersønn av Henrik Hornemann som døde i 1716. Det ble fastslått at han var i sin fulle rett til å gjøre dette men husmennene beholdt likevel sine plasser (Dybdahl 1990, s. 210, 211, 216). Det var også få eksempler på betalingsproblemer som kunne gi grunnlag for å «kaste ut» husmenn. Både gårder og husmannsplasser gikk derfor i arv i praksis. Det at bøndene selv heller ikke var selveiere kan ha vært gunstig for husmennene (Dybdahl 1990, s. 216).

Høy skyldsetting kan ha bidratt til at flere ødegårder forble ødegårder da ingen var interessert i å gå inn på kontraktene som ble tilbudt for dem. Tidligere forpakter Rasmus Krag på Reins Kloster foreslo derfor en ny matrikulering. Det gjorde senere også Ebbe Carstensen som etter hvert fikk gjennomslag for dette, noe som

innebar en omfordeling med økning i skylden på noen bruk hvor produktiviteten var økt for å kompensere for nedgang på andre potensielle bruk.

For Stadsbygd Prestegjeld ble det laget en oversikt over befolkningen og næringsgrunnlaget i 1812 av en bygdekommissjon. Det besto av 163 selveiere, 103 leilendinger og 294 husmenn, totalt 562 husholdninger og 2933 individer (som ifølge presten var en underestimert på 300) (Dybdahl 1990, s. 233). Dette viser at husmennene nå var i flertall i forhold til leilendinger og selveiere.

Kjøp og salg av eiendom på 1700-tallet

Etter svigerfarens død fikk Ebbe Carstensen midler til å kjøpe opp bruk og kjøpte 31 eiendommer på Stadsbygd i perioden 1726-29. De ble imidlertid holdt adskilt fra Klostergodset (ibid., s. 246). Ebbe Carstensens enke sto derfor som eier i 1760. Da var det fortsatt bare noen få selveiere i Rissa og omfattet Nedre Hassel, en bonde på Hårberg, to på Nebb og den ene i Skjetnlia foruten Reins Kloster. Etter Henrik Hornemanns overtakelse av Reins Kloster i 1760-åra ble noen flere gårder solgt (en på Dørndal, en på Foss, en på Naust (Litlnaust), en på Olsøya, og en på Mo. Flere eiendommer ble solgt etter hvert og noen ble kjøpt tilbake igjen da de nye eierne ikke alltid klarte å sitte som eiere. Det var derfor fortsatt få selveiere i Rissa på begynnelsen av 1800-tallet, men da ble de flere salg ettersom godseieren prøvde å kvitte seg med flere mer perifere bruk. Staværingene kjøpte da flere bruk i Rissa. En av grunnene til salg var at det ble forlangt dobbel skatt for bruk som lå øde eller som ble brukt til avlsgårder.

De som kjøpte bruk hadde som oftest ikke nok kapital selv, men på denne tiden hadde det blitt mulig å få lån mot pant i eiendommen. Det var ofte godseieren som ga slike pantelån. Selv om leilendingen formelt ble selveier fortsatte de å betale godseieren renter og avdrag i stedet for jordleie. Selveierskap ga større råderett over driften. De med god skog kunne derfor hogge og selge mer tømmer og raskere kvitte seg med gjelda (ibid., s. 248).

Eiendomsgrenser og deling av bruk

Eiendomsgrenser ble gjerne etablert der det var naturlig ut ifra terrenget. Det er få eksempler på grensekonflikter mellom eiendommer. I utmarka kan det skyldes at det fantes nok beiteland og at verdien på utmarka var lav. Verdien på skogen økte imidlertid på 1600-tallet. Noen flere grenseopp ganger og grensetvister oppstod etter det. Elver, bekker, steiner og trær ble brukt som grensemerker. Oppdelingen av innmarka på hovedbruk ble gjort på basis av jordkvalitet (bonitet). Hvert underbruk fikk så sin andel av jord fra hver jordkvalitetsklasse. Dette førte til betydelig oppstyking av arealene som ga et lappeteppes av spredte teiger på enkelte hovedbruk. Denne teigblandingen skjønnte man etter hvert ble til hinder for rasjonell drift

utover på 1700-tallet, men det var først på 1800-tallet at man begynte å ta grep for å gjøre noe med den (ibid., s. 219).

Dybdahl (1990, s. 219-220) gir et interessant eksempel fra gården Stoum fra 1770-tallet. Gården hadde først en oppsitter, men ble så delt mellom to oppsittere og den ene halvparten ble så delt mellom to nye oppsittere. Jorda ble brukt på omgang mellom oppsitterne, men de hadde samla alle husa på en haug der det ble for trangt og husene til den enkelte ble liggende for spredt til at det var praktisk og gjorde frakt av gjødsel, korn og vann vanskelig og tungvint. En så tett samling av hus ga også større brannfare. En av oppsitterne, Gullik, som hadde halvparten av jorda, fikk derfor lov til å etablere nye hus adskilt fra de andre. Dørndal er et annet eksempel på et hovedbruk med mange hus samlet i en liten «landsby».

Jordforbedring og ny teknologi

Det å få jorda i god hevd fikk oppmerksomhet fra prestene i Rissa på 1700-tallet. Metoder for å holde ugraset i sjakk var kjent og grøfting hadde startet. Presten Michael Stub leide inn romsdalinger for å grøfte for seg da de var mindre kravstore enn rissværingene og staværingene, og Hornemann på Reins Kloster hadde også brukt romsdalinger til oppdyrking av myrer. Vedlikeholdet av grøftene ble mer problematisk da tilgangen på arbeidskraft fra Romsdal ble dårligere etter hvert (Dybdahl 1990, s. 227-228).

Det kongelige danske Landhusholdningsselskab, stiftet i 1769, premierte god åkerdyrking og flere husmenn i Rissa ble premiert. For eksempel ble leilendingen Even Ringset premiert i 1780 for å ha gravd nesten 1000 meter grøft og drenert 20 dekar jord og ryddet 7 dekar jord. Husmannen Ole Skogen fikk også premie etter han i 1770-åra hadde ryddet en husmannsplass på 30 dekar hvorav 5 dekar var åker. Han hadde hogd tømmer og bygd hus og dyrket potet. Potet var på den tiden en svært ny vekst i hele Norge så det er interessant at husmenn i Rissa allerede da hadde begynt med potetdyrking (ibid., s. 229). Andre vekster som nevnes dyrket var kålrabi på Stadsbydga og humle som ble brukt til ølbrygging i Skaugdalen. Ellers var havre det dominerende kornslaget mens bygg ble dyrket i noe mindre skala pga større fare for avlingssvikt. På Reins Kloster dominerte imidlertid bygg blant kornslagene. Her lå noe av den beste jorda i Rissa. Lindyrking begynte også å bli vanlig på begynnelsen av 1800-tallet.

Konflikt mellom godsherre og leilendinger

Det utviklet seg en konflikt mellom Hornemann som godseier på Reins Kloster og mange av hans leilendinger på slutten av 1700-tallet og som til slutt ble avgjort i Høyesterett i 1805. Leilendingene klaget gjentatte ganger blant annet på forhøyede faste avgifter, manglende bygselsbrev og landskyldbøker, og trusler av ulike slag. En kongelig kommisjon avsa dom i 1795 som ga leilendingene sikkerhet for å beholde sine gårder så lenge de betalte sine lovlige avgifter og leilendingene fikk lov å kreve inn avgift fra sine

husmenn som hørte til under gården. De fikk ikke tilbakebetalt de forhøyde avgiftene fra tidligere år, men fikk tilbake beløp husmennene hadde betalt direkte til godseieren. Saken gikk imidlertid videre til Stiftsoverretten i Akershus i 1800. Denne retten opprettholdt imidlertid domsavsigelsen fra Overhofsretten i 1794 som ga fullt medhold til godseieren. De fleste leilendingene måtte derfor forlate sine bruk og også etterbetale ikke betalt leie tilbake til 1790. Dette innebar langt på vei at kjennelsen til den kongelige kommisjon ble kjent ugyldig. Retten vektla viktigheten av å forsvare eiendomsretten og at jordleiere ikke skulle ha rett til å kreve bygselskontrakter på livstid. Godseier Hans Hornemanns politikk hadde vært å få til forpaktningkontrakter på åremål på sine gårder med årlig leie i form av penger. Han ville frigjøre seg fra de gamle kontaktene der leien hadde falt over tid på grunn av inflasjon på 1700-tallet. Hans medhold fra retten indikerte også at det gamle systemet ble ansett som foreldet på det tidspunkt (ibid., s. 248-255). Den siste dommen ble også stort sett opprettholdt av Høyesterett i København i 1805. Bare tre leilendinger fikk beholde sine bruk på livstid. Det gjorde at mange leilendinger mistet alt de hadde til godseieren og at mange nye forpaktere kom inn utenfra.

Overgang til mer selveie på 1800-tallet

Henrik Hornemann hadde tre sønner og de delte leilendingsgodset mellom seg etter foreldrenes død. Hans eldste sønn, også med navn Henrik, overtok selve Reins Kloster. I året 1800 eide Reins Kloster 60 spann av totalt 104 spann med eiendommer i Rissa, mens selveiende bondegods hadde økt til 17 spann i løpet av 1700-tallet, og geistlige enheter eide vel 20 spann tilsammen. I perioden 1800-1830 ble så ytterligere omtrent 12 spann kjøpt til odel og eie av oppsittere. Denne prosessen fortsatte og ble blant annet tilrettelagt gjennom en lov om salg av benefisert gods av 1821. Flere gårder med geistlige eiere ble etter dette solgt til oppsittere. Hornemanns tre sønner beholdt imidlertid det meste av sine gods så lenge de levde.

Mellom 1830 og 1880 ble ytterligere ca. 45 spann solgt til odel og eie til oppsittere som ble selveiende bønder skjønt de fleste måtte ta lån mot pant i eiendommen for å ha råd til å kjøpe (Dybdahl 1995, s. 23-28). Dybdahl (1995, s. 30) bruker tall fra folketellingen som viser at antall selveiere i Rissa økte fra 62 til 176 i perioden 1835-1865, mens antall leilendinger ble redusert fra 86 til 27 og antall husmenn økte fra 137 til 206 i samme periode. Totalt antall jordbrukere økte derfor fra 285 til 409. Flere husmenn ble også etter hvert selveiere og ble løsrevet fra hovedbruket.

Ny jordskiftelov

Fragmenteringen av arealer som oppstod etter gjentatte delinger førte til bekymringer hos myndighetene og i 1821 kom en ny lov om utskiftning («Jords og Skovs Udsifting af Fællesskab»). Den ga deleiere av en eiendom rett til å kreve full utskiftning. Loven indikerte også at fortsatt teigblanding etter 1829 kunne føre til økt landskatt. Denne loven ble fulgt opp av en ny lov i 1857 som la til rette for krav om utskiftning ved

hjelp av en offentlig utskiftningsmann. Denne nye loven resulterte i 12 utskiftninger i Rissa i perioden 1860-1900 (Dybdahl 1995, s. 162). Dybdahl (ibid., s. 162-63) gir et eksempel på omfanget av en slik utskiftning; gården Skau med 538 mål som hadde blitt delt i 3 bruk. Den ble delt i 182 bonitetsstykker. Disse ble taksert til en viss verdi per arealenhet og verdien varierte mellom 0 og 100 kr/dekar. Veier, stier, gjerdehold ble tatt i betraktning. Utskiftningsmannen brukte over en måned på jobben. Dette førte til sammenhengende arealer på de tre brukene med ganske rette grenser imellom. Noen hus ble liggende ugunstig til og måtte derfor flyttes. Utskiftningen ga store sammenhengende arealer som var lettere å drenere og operere med maskiner.

Husmannsvesenets utvikling

Husmannsvesenet utviklet seg først i Rissa som plasser fradelt hos ulike oppsittere slik at det ble noen selveiende småbrukere noen steder i bygda. Under Reins Kloster skjedde imidlertid ingen slike fradelinger. Ebbe Carsten Hornemann som i 1840 kjøpte tilbake Baustad gård vektla kontrakter med arbeidsplikt slik at de ikke trengte å ansette mange tjenere. Hans sønn Thomas Hornemann fulgte opp dette på Sund, Kråknes og Reins Kloster mens broren Henrik Hornemann overlot gården Baustad og lensmannsembetet til sin etterfølger Jacob Lindgaard (Dybdahl 1995, s. 166). Han fortsatte å ha mange husmenn som måtte betale en fast plassavgift som kunne nedbetales gjennom pliktarbeid når det var behov for det. Husmennene kunne ta ved i skogen og ha dyr på beite, men måtte bidra til vedlikehold av gjerder. På Baustad gård varierte plassavgiften fra 3 til 12 speciedaler og minst halvparten ble gjerne betalt i form av arbeid og innebar at de fleste arbeidet 50-70 arbeidsdager med slikt pliktarbeid. På Krognes var det i 1870 tre forpakere og 10 husmenn og på Sund var det 15 husmenn hvor det ble vanlig med åremålskontrakter. Under Reins Kloster var det 36 husmenn og ingen av disse ble selveiere før etter 1910 (ibid., s. 168).

En nasjonal studie av husmannsvesenets stilling ble implementert omkring 1850. I den forbindelse laget også Rissa Formannskap en betenkning. Det går fram av denne at husmennene i Rissa sammen med sine koner hadde festkontrakter på livstid som ga dem en grunnleggende sikkerhet for sitt livsopphold. Slike plasser gikk også som regel i arv fra far til sønn. De betalte en årlig festeavgift på 2 – 4 ort. De hadde også som regel arbeidsplikt på hovedbruket de tilhørte og dette utgjorde den største andelen av jordleia. På midten av 1800-tallet var det blitt vanlig at godseieren betalt en viss lønn til husmennene for de dagene de jobbet for ham. Denne lønnen var lavere enn den gjengse lønnen ellers for slikt arbeid (Dybdahl 1995, s. 32-33). Dybdahl (ibid., s.33) ser på et eksempel der all leie/festavgift for en husmann under Reins Kloster for et år utgjorde ca. 110 dagsverk. Husmannsplassene i Reinsgrenda var vanligvis på 15-25 dekar. I 1879 hadde husmennene under Reins Kloster arbeidet 1205 dager, skåret 150 dekar åker og foretatt 7 byreiser i tillegg. Det totale arbeidet ble verdsatt til 862 kr mens samlet leieavgift var 1622 kr. Arbeidsinnsatsen økte til 2231 dager i 1885 samtidig som 191 dekar åker ble skåret (Klosterets regnskaper ifølge Dybdahl 1995, s. 168). Mange av husmennene hadde stor gjeld til Reins Kloster, godseieren hadde sikkerhet i bygningene på

husmannsplassene som husmennene eide selv. Dybdahl (1995, s. 170) forklarer sein ankomst av mekaniske hjelpemidler om dampdrevne treskeverk og slåmaskiner med den gode tilgangen på billig arbeidskraft.

Oppdatering av matrikkelen

Etter 1836 gikk de over til å beregne skyld for eiendommer i penger (1 daler = 5 ort = 120 skilling). En skylddaler tilsvarte en verditakst på 400 speciedaler. I Rissa var matrikkelskylda da på 301 daler.

Det kom en ny matrikkel 1838 og den inneholdt 84 matrikkelnummer for eiendommer i Rissa. Matrikkelgårdene var enda i god overensstemmelse med navnegårdene. Noen var delt og dette reflekteres delvis ved at man i tillegg opererte med løpenummer som det var 143 av i 1838. Noen ytterligere delinger var nedtegnet med bokstaver og tall bak løpenummeret (Dybdahl 1995, s. 159-161).

En revidert matrikkel i 1886 gikk de over til et annet system med 1 (skyld)mark = 100 øre ut ifra en samlet skyld på 500 000 mark (Bratberg 2003; Hermstad 2012). Den samlede skyld i Rissa i skyldmark var satt til 967 skyldmark (Dybdahl 1995, s. 161).

Matrikkelnummer og løpenummer ble byttet ut med gårdsnummer og bruksnummer. Gårdsnumrene ble holdt fast mens nye fradelte bruk fikk fortløpende nummer fra 1 og oppover under hvert gårdsnummer. Dette åpnet for mer systematisk registrering av bruk ut ifra hvordan de faktisk var delt i bruksenheter. Dette ga 327 bruksnummer på de 84 matrikkelgårdene i 1886 (Dybdahl 1995, s. 161). Den neste trykte matrikkel kom i 1907 og inneholdte 501 bruksnummer men inneholdt da også noen tomteenheter solgt til ulike andre formål enn jordbruk. Mange av de gamle matrikkelgårdene var da delt i så mye som 15-20 mindre bruk. Mange bruk tilsvarte 2 skyldmark. Det største var Reins Kloster på 79 skyldmark og det nest største var Baustad gård på 35 skyldmark. Ikke noe var enda fraskilt på Reins Kloster (ibid., s. 161-62).

Gårdsnumrene i Rissa gir en god indikasjon på hva som var hovedbruk og rekkefølgen på oppdeling og fradeling i nye bruk og husmannsplasser ettersom befolkninga økte. En «skyldpart» = «aun» = «ødegård» er gjerne et slikt fradelt avgrenset landområde (Bratberg 2003; Hermstad 2012).

Befolkningsvekst og utvandring

I løpet av 1800-tallet fordoblet befolkningen seg i Rissa. Dette skjedde samtidig som utvandringen til Amerika startet i 1860-åra. Ifølge Dybdahl (1995, s. 155) dro det forholdsvis flere til Amerika fra Skaugdalen og dette kunne skyldes dårligere forhold for jordbruk der og at de ikke kunne bruke fiske som tilleggsnæring i samme grad som de som bodde nærmere fjorden. Den nye jordloven i Amerika av 1862 (Homesteadloven) kan også ha lokket mange som var ute etter jord da de der kunne få 650 dekar jord nesten gratis. Dybdahl (1995, s. 156) anslår at 785 personer utvandret fra Rissa og 851 personer utvandret fra

Stadsbygd i perioden 1867-1925. Det var derfor en større andel av befolkningen som utvandret fra Stadsbygd enn fra Rissa. I denne perioden var det også flere som dro fra Stadsbygd på Lofotfiske. Alt i alt dro færre til Amerika fra Fosen enn fra andre deler av landet (Dybdahl 1995, s. 156-158).

Slutten på husmannsvesenet

Husmannskontraktene omkring 1900 var lite forandret i forhold til tidligere men etter det gikk husmannssystemet raskt i oppløsning. Dybdahl (1995, s. 170) gir eksempel på pliktarbeid og husmannskontrakter fra den tida fra sin egen slekt. En husmann, Ola A. Brovold, hadde en årsavgift på kr. 56,20 hvorav 9-10 kr ble betalt kontant, resten gjennom pliktarbeid. Han hadde jobbet 54 dager pliktarbeid i onnene. Betalinga var 80 øre dagen i onnene og 27 øre dagen for tresking og rensing om vinteren. Arbeidsdagen på Reins Kloster startet med et måltid kl. 05:00 og ble avsluttet med kveldsmat kl. 20:00.

Thomas Hornemann hadde overtatt Reins Kloster, Sund og Kråknes og delte disse mellom sine to sønner hvor eldste sønn, Fredrik, fikk Reins Kloster mens broren Kristian fikk Sund og Kråknes. Kristian solgte på starten av 1900-tallet unna plasser og bruk til oppsittere på disse.

Jordloven av 1928 bestemte at husmannsplasser kunne eksproprieres og selges til husmannen dersom han og hans slekt hadde bodd der i minst 30 år eller han og hans slekt hadde rydda jorda der.

Reins Kloster fikk økonomiske problemer på tidlig 1900 tallet og i 1930 solgte de 16 husmannsplasser (Dybdahl 1995, s. 325). Da var det bare noen få husmannsplasser igjen og de ble solgt i løpet av der nærmeste åra etter det. Da var alle blitt selveiende bønder i Rissa skjønt en del hadde i krisetiden tatt opp lån med pant i eiendommen sin for å kjøpe seg fri eller av andre grunner. Pengepolitikken førte til deflasjon og gjeldskrise for mange. Den gjennomsnittlige gjeldsprosenten for bønder i Rissa var 37.7 og 26.1 Stadsbygd i 1931 (Dybdahl 1995, s. 331). En kommunal garanti til Småbruk og Boligbanken la grunnlag for lån som bidro til mer sysselsetting og nydyrking i kommunen.

Etterkrigstid med teknologisk endring og økonomisk utvikling

Moderniseringen av landbruket skjøt fart og de selveiende bøndene begynte å mekanisere jordbruket og intensiverte drifta gjennom økt kunstgjødselbruk. Traktoren gjorde for alvor sitt inntog i 1960-åra og erstattet hesten. Bedrede metoder for lagring av fôr i silo, først i tårnsiloer og plansiloer og senere som rundballer bidro sammen med avl til høyere husdyrproduktivitet. Den økonomiske veksten bidro til høyere lønninger og økte sysselsettingsmulighetene utenfor jordbruket. Dette igjen bidro til å øke stordriftsfordelene knyttet til mekanisering av jordbruket.

Den økonomiske utviklingen og inntektsutviklingen ellers i samfunnet gjorde at bøndenes inntektsutvikling ble hengende etter og en pessimisme bredte seg og utflyttingen fra bygdene skjøt fart fram til Opptrappingsvedtaket i Stortinget i 1975 som la grunnlaget for en ny landbrukspolitikk med et inntektsmål for bøndene på linje med industriarbeidere forutsatt at de holdt visse effektivitetsmål. Dette skapte igjen ny optimisme som imidlertid førte til overproduksjon av melk og kjøtt som igjen ga prispress og synkende inntekt sammenlignet med industriarbeidere. En omlegging mot mindre produksjonsdrivende virkemidler med prisregulering, arealtilskudd og kvotesalg for melkekvoter bidro til å dempe omstillingshastigheten samtidig som kostnadene med ordningen ble stilt spørsmål med.

Inntektsmålet ble igjen forlatt i 1993 til fordel for et sterkere fokus på effektivitet i landbruket, men systemet med arealtilskudd og melkekvoter ble opprettholdt. Etter hvert ble melkekvoter omsettbare og dette bidro sammen med introduksjon av melkerobot- og rundballeteknologien til en rask omstilling i melkeproduksjonen også i Rissa kommune.

Økende omfang av jordleie var en viktig del som gjorde denne omstruktureringa mot færre og større operasjonelle enheter lettere og som førte til mer produksjon på innleid jord. Tilrettelegging for samdrift i jordbruket og særlig i melkeproduksjonen la også til rette for raskere omstilling mot større produksjonsenheter uten at dette krevde kjøp og salg av landbrukseiendommer. Det ser ut til at de fleste som eier landbrukseiendommer tenker seg lenge og vel om før de går til det skritt å selge eiendommen. Da er det lettere å leie ut jorda. I 2014 er nær 50% av jordbruksjorda i Norge og i Rissa leid og nedleggingen av drifta på mindre bruk fortsetter.

Landbrukspolitikk for framtida

Vi kan lure på hva som er hensiktsmessig politikk for å sikre bærekraftige produksjonsenheter, jordforvaltning og bygdesamfunn på lengre sikt. Høye lønninger og gode sysselsettingsmuligheter utenfor jordbruket har gjort at stadig færre ungdommer ønsker å satse framtida si på jordbruk. Leid arbeidskraft som jordbær-plukkere og avløsere er ikke lenger norske ungdommer, men fremmedarbeidere fra Øst-Europa. Takket være vår oljesmurte økonomi er lønnsnivået i Norge 30% høyere enn i våre naboland og matvareprisene er også betydelig høyere. Det er begrenset politisk støtte for å opprettholde de høye overføringene til landbruket. I dag gis det høye kulturlandskapstilskudd som motvirker at mer jord går ut av produksjon. Noen mener at arealtilskuddene er for høye og bidrar til overdreven leievirksomhet og unødige mye kjøring med tung redskap over lange avstander og at dette er samfunnsøkonomisk ulønnsomt. Det er mulig at dette har bidratt til spekulasjon i innleie av for store arealer når tilskuddet innleier får for det innleide arealet er mye høyere enn leia han betaler. En vridning mot mer inntekt fra produksjonen heller enn arealet kan redusere omfanget av slike leieforhold samtidig som det er fare for at større arealer i grigsgrendte

strøk da går ut av produksjon. Kan hende vi går mot en ny «ødegårdstid» med gjengroing i marginale strøk. Kanskje er det bra for landets karbon-balanse. Utviklinga av norsk økonomi med rask reduksjon av oljeproduksjonen og usikre gasspriser vil også påvirke framtidig lønnsnivå og sysselsetting i landet selv om oljefondet bidrar til en myk landing.

Til ettertanke

Etter 750-850 år dominert and jordbrukere som var leilendinger og husmenn har vi nå hatt en periode på vel 100 år med dominans av brukere som var sjøleiere i landbruket. Etter 850 år med høye jordleier og skatter som har vært fundamentalt viktige for bygginga av nasjonen har vi nå hatt 40 år hvor bøndene også har fått litt tilbake som en liten andel av oljeformuen gjennom overføringer til opprettholdelse av landbruket. Er det historieløshet som gjør at dette langsiktige perspektivet på overføringer mellom landbruket og resten av samfunnet mangler i debatten om landbruket?

Dagens klimautfordringer peker mot at vi må heve blikket og tenke langsiktig og klokt. Hva vil vi med norsk landbruk og landbruksarealene? Hvor viktige vil de bli for framtidige generasjoner? Et føre-var prinsipp innebærer at vi bør beskytte arealenes produksjons-potensiale best mulig, men det betyr ikke nødvendigvis at vi skal maksimere produksjonen eller antall bønder på kort sikt.

Referanser

- Bjørkvik, A. M. (1988). Gårds- og slektshistorie for Hasselvika. Rissa Bygdebok Bind I: Gnr. 1-12 (nå 138-127). Wennberg Trykkeri A/s, Trondheim. 486 sider.
- Bratberg, T. (2003). Gårds- og slektshistorie for Rissa. Rissa Bygdebok Bind 2: Gnr. 126-124 (tidligere 13-15). Rissa kommune, Rissa. 467 sider.
- Bratberg, T. (2004). Gårds- og slektshistorie for Rissa. Rissa Bygdebok Bind 3: Gnr. 123-121 (tidligere 13-15). Rissa kommune, Rissa. 504 sider.
- Bratberg, T. (2007). Gårds- og slektshistorie for Rissa. Rissa Bygdebok Bind 4: Gnr. 120-115 (tidligere 13-15). Rissa kommune, Rissa. 427 sider.
- Dybdahl, A. (1990). Rissa Bygdebok. Bind I. Fra de eldste tider til 1814. Rissa kommune, Rissa. 406 sider.
- Dybdahl, A. (1995). Rissa Bygdebok. Bind II. 1814-1940. Rissa kommune, Rissa. 448 sider.
- Dybdahl, A. (2005). Fra kongsgård til kloster. I K. Aune (ed.) *Fosens historie. Fra istid til 1730*. Skrifter utgitt av Fosen Historielag 7, Orkanger. Side 199-283.

Rein, K. (1981). Stadsbygd. Ei bok om bygda og folket fra fjern fortid og fram til 1980-åra. Bind I. Nidaros Trykkeri, Trondheim. 752 sider.

Rein, K. (1983). Stadsbygd. Ei bok om bygda og folket fra fjern fortid og fram til 1980-åra. Bind II. Nidaros Trykkeri, Trondheim. 748 sider.

Rein, K. (1986). Stadsbygd. Ei bok om bygda og folket fra fjern fortid og fram til 1980-åra. Bind III. Nidaros Trykkeri, Trondheim. 679 sider.

Rein, K. (1988). Stadsbygd. Ei bok om bygda og folket fra fjern fortid og fram til 1980-åra. Bind IV. Nidaros Trykkeri, Trondheim. 711 sider.